

Kur'ân ve Sünnet Açısından Estetik (Müziğin Bu Alandaki Yeri)

Nurettin TURGAY*

Özet

Tüm insanlar için barış, huzur, saadet, güven, mutluluk vadeden ve temeli Kur'ân ile sünnete dayanan İslâm dini, insan hayatının her alanına hitap etmektedir. İnsanın ruh dünyasını ilgilendiren sanat, müzik ve bunlardaki estetik, kendine göre Kur'ân ve sünnette yer almaktadır. Tüm sanatlarda olduğu gibi, müzikte de estetik duygusu bulunmaktadır. Kur'ân'ın çeşitli ayetlerinde güzellik, ziynet, süs, sevmek ve benzeri kavramlar yer almaktadır. Tarihin çeşitli dönemlerinde, bazı hastalıklar müzik ile tedavi edilmiştir. Müzik, İslâm âleminde, başlangıcından bu yana şiirle beraber, meşru ölçüler dâhilinde gözde sanatlar olarak kabul edilmişlerdir. Kur'ân'ın okunuşu, bir müzik olarak değerlendirilmez. Kur'ân'ın güzel bir hat sanatı ile yazılmasının ve güzel bir ses ile okunmasının estetiği, birbirinden ayıramayacak kadar etkileyicidir.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, sünnet, sanat, estetik, müzik.

A Study on Aesthetic in Quran and Sunna and The Rol of Music in Quranic Aesthetic

Abstract

Having been situated on the Quran and the sunnah Islam has an approach related to the whole life of the humankind and promise the peace and the comfort and the confidence and the happiness for him. The Quran and the sunnah contains passages about the art and music and their aesthetical dimensions and both are related to the psychological aspects of the humankind. Therefore a paper on arts like music and espacially aesthetics as might be interpreted from the Quranic passages and sunnah passages is of great importance to see-Islamic approach to this aspect of the life.

Keywords: Quran, sunnah, art, aesthetics, music.

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı

Giriş

İslâm dini, tüm insanlara barış, huzur, saadet, güven ve benzeri güzellikleri vaat etmektedir. “*Selime-yeslemu*” fiilinden türemiş bir isim olan İslâm, itaat edip teslimiyet göstermek, dâhili ve harici afetlerden beri olup kurtulmak, barış ve güvene kavuşmak gibi anlamlara gelmektedir. Dini açıdan İslâm, Allah tarafından gönderilen ilkelere inanmak ve onlara uygun hareket edip teslim olmaktır.¹ Güvenmek, emin olmak ve korkmak gibi anlamlara gelen “iman” kelimesi ise, “*emn*”, “*emân*”, “*emniyet*” ve “*emanet*” gibi kelimelerle beraber “*emine-ye’menu*” fiilinden türemiş bir isimdir. İman kelimesi, hem geçişli hem geçişsizdir. Yani karşımızdakine güvenmek ve ayrıca ona güven vermek anlamlarına gelmektedir.² Burada kısaca tanıtmaya çalıştığımız “İslâm”, “imân” ve onlarla aynı kökten türemiş diğer çeşitli kelimelerin tümü, insanların huzur, saadet, güven, barış ve mutluluklarına yöneliktir. Kur’ân’da, “*Sizin için din olarak İslâm’ı seçtim*”³ denilmektedir. Bundan, Allah’ın seçtiği İslâm dininin, tüm insanların barış, huzur, saadet, güven ve mutluluklarını hedeflediği anlaşılmaktadır. Nitekim Kur’ân’ın ilk suresi ve aynı zamanda Kur’an’ın özeti durumunda olan Fatıha suresinin besmeleden sonra gelen ilk ayetinde, “*Hamd, âlemlerin rabbi Allah’a mahsustur*”⁴ denilmektedir. Bu ayet Allah’ın, tüm âlemleri yarattığını, aralarında herhangi bir ayırım gözetmeden hepsinin ihtiyaçlarını karşıladığını, onları terbiye ettiğini, geliştirip idare ettiğini ifade etmektedir.⁵ Kur’ân’ın son suresi olan Nas suresinde ise, şu bilgiler verilmektedir:

“*De ki: İnsanlardan ve cinlerden ve insanların gönüllerine vesvese veren o şin-si vesvesecinin şerrinden, insanların Rabbine, insanların Melik’ine (hükümrana) ve insanların İlâh’ına sığınırım.*”⁶

Bu surede üç defa geçen “nâs” kelimesi, insanlar demektir. Kur’ân’ın son suresinde de Allah, üç defa tekrar ederek Allah’ın, tüm insanların Rab-

1 el-Halil b. Ahmed el-Ferahidî, “selime”, *Kitâbu’l-Ayn*, Daru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrut tsz. s. 441; Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, “selime”, *Lisânu’l-Arab*, Daru’l-Fikr, Beyrut 1994, XII, 289, vd. Afif Abdulfettah Tabbare, *Rûhu’d-Dîmi’l-İslâmî*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 1973, s. 13.

2 İbn Manzur, “emine”, *Lisanu’l-Arap*, XIII, 21.

3 el-Mâide 5/3.

4 el-Fâtıha 1/1.

5 Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *en-Nuketü ve’l-Uyûn*, Muessesetu’l-Kutubi’s-Safiyye, Beyrut 1992, I, 54.

6 en-Nâs 114/1-6

bi, Melik'i (hükümdarı) ve İlah'ı olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum bize Allah'ın, insanlar arasında ayırım yapmadan, hepsinin Allah'ı olduğunu ve hepsine iyilik dilediğini anlatmaktadır.

Tüm insanlar için bu şekilde barış, huzur, saadet ve güven vadeden İslam dini, Kur'an ve sünnete dayanmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.), "Size iki şey bıraktım. Siz, bu iki şeye uygun hareket ederseniz, hiçbir zaman sapıtmayacaksınız. Bunlar, Allah'ın kitabı olan Kur'an ve benim sünnetimdir"⁷ diyerek, bu hususa açıklık getirmiştir. Bunların birincisi olan Kur'an, Allah'ın kelimidir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sünneti ise, Kur'an'ın tefsir ve açıklaması durumundadır.⁸ Hem Kur'an'da ve hem de sünnette, insanların hayatının her safhasına, her yönüne işaret edilmektedir. Bu bağlamda, insanın ruh dünyasını ilgilendiren sanat, müzik ve bunlardaki estetik, Kur'an ve sünnette yer almaktadır. Dolayısıyla Kur'an ile sünnet açısından estetik ve özellikle müziğin bu alandaki yeri, önem arz etmektedir. İnsan hayatının her safhasında önemli bir yere sahip olan estetik, duysal faaliyetlerimizin güzelle ilgili kısmını inceleyen sanat veya güzellik felsefesidir. "Estetik" kelimesi, Yunanca bir kelimedir ve daha sonra çeşitli dillere girmiştir.⁹

Sanat, "sana'a-yesna'u" fiilinden türemiş bir isimdir; insanların gördükleri, işittikleri, his ve tasavvur ettikleri olayları ve güzellikleri insanlarda estetik bir heyecan uyandıracak tarzda, hür ve serbest bir şekilde kendi iradeleri ile ifade etmeleri anlamına gelmektedir.¹⁰ Sanat eserlerinin çoğu, güzeli yakalamak ve o sanat eserindeki estetiği ortaya koymak için yapılmaktadır. Müziğin bu alanda önemli bir yeri vardır. Bu nedenle sanatta güzellik, merkezi bir kavramdır. Aklın estetik boyutu, bir yargı gücüdür ve doğru düşüncenin iyi uygulandığını, güzel yargısı ile ifade eder.

İslâm kültür ve sanatı, İslâm'ın doğuşundan hemen sonra ortaya çıkmış ve eşsiz bir hızla gelişip şekillenmiştir. Haliyle İslâm sanatı, İslâm dinini kabul eden insanlar arasında doğup gelişmiştir. Başlangıcından bu

7 Ebû Dâvûd, Mnâsik, 56; İbn Mâce, Menâsik, 84; Muvatta, Kader, 3; İbn Hanbel, III, 26; Abdurrauf el-Menâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, Mısır 1938, III, 240, hadis no: 3282.

8 Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-tefsîr ve'l-Mufessîrûn*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut tsz. I, 32.

9 Mahmud Bedreddin Yazır, *Kalem Güzeli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 91.

10 İbn Manzûr, "sana'â", *Lisânu'l-Arab*, VIII, 208; Ali b. Muhammed eş-Şerif el-Cürcânî, "sana", *et-Ta'rifât*, Beyrut 1990, s. 140.

yana varlığını sürdüren ve sürekli gelişen bu sanat, kültürün çeşitli alanlarında olduğu gibi müzik alanında da çok etkileyici bir güç ve öneme sahip bulunmaktadır. İslâm sanatındaki estetik prensipleri hürriyet, ideal ve mutlak yaratıcıyı arama noktalarında,¹¹ diğer inançlara dayanan kültürlerin estetik prensiplerinden farklı bulunmaktadır. Diğer inanç sistemlerine nazaran, İslâm dininde daha fazla engin bir ideal, güvenli bir hürriyet fikri ve mutlak yaratıcıyı, Yüce Allah'ı arama anlayışı mevcut bulunmaktadır. Böyle bir ilke ve anlayışın üzerine kurulan bir kültürün sanat, müzik ve estetik anlayışının mükemmele yönelmesi ve onu öne alması, tabii bir olaydır.

Ahenkli ses çıkarma ve saz çalma tekniğini ifade eden "müzik" kelimesi, diğer dillerde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Ancak çeşitli dillerde, "müzik" kelimesinin telaffuzunda bazı farklılıklar görülmektedir. Müzik, İngilizce ve diğer Batı dillerinde "music",¹² Arapça ve Farsçada "mûsikî"¹³ şeklinde yazılmaktadır. Köken itibarıyla müzik kelimesinin, Farsçadan geldiği rivayet edilmektedir.¹⁴ Farsçada "mûsîce" kelimesi, kumru ve ona benzer bir kuşun adı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca "mûsîkâr" adında bir kuş vardır ki, rûzgâr estikçe gagasındaki çeşitli deliklerden farklı farklı sesler çıkmaktadır. "Müzik" kelimesinin, bu kuşun isminden geldiği söylenmektedir.¹⁵ Mevlana'nın bir beytinde, "mûsîce" ve "mûsîkâr" kelimelerine yer verilmiştir:

Eger Mûsâ neyem mûsîce hestem
Derûn sine mûsîkâr bestem.
(Eğer Musa değilsem, mûsîceyim
Göğsümün içinde mûsîkâr var).¹⁶

Müzik, insanlığın başlangıcından beri insanoğlunun hayatında önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Çünkü "müziğin etkilemediği insan yoktur"

11 Afif Bahnassi, "Sanat ve Estetik Yaratıcılık", trc. Zeynep Durukal, *İslâm Kültürü*, editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 632.

12 Lois İbsen el-Farukî, "Mûsîqâ or Mûsîqî", *An Annotated Glossary of Arabic Musical Terms*, Greenwood Press, Westport 1981, s. 209.

13 Ahmed el-Âyid ve diğerleri, *el-Mu'cemu'l-Arabî el-Esâsî-Lârûs*, el-Munezzemetu'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, Tunus 1988, s. 1160.

14 Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, s. 688.

15 Gelâ Muhsin Sadri Afşâr ve diğerleri, *Ferhengi Zebâni Fârisî İmroz*, Muessesetu Neşr, Tahran 1369, s. 924; Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lügat*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, III, 1831.

16 Şükûn, *Lügat*, III, 1831.

anlamındaki bir kanaati taşımaktayız. Tarih öncesi devirlerden bu yana insanlar, kuşların ötüşünden, yağın yağmurun sesinden, rüzgârın ve deniz dalgalarının uğultusundan etkilenecek içi boş bir ağaç kütüğüne hayvan derisini geçirip vurarak, hayvan bağırsaklarından yapılan ipleri çekerek, boynuz, kemik ya da odunlardan yapılmış boruları üfleyerek, tabiattaki seslere kendince bir renk ve canlılık katmaya çalışmıştır. Bu durum müziğin, insanların hayatında en eski ve etkili bir zevk ve güç aracı olduğunu göstermektedir. Müzik, bebekler için bir ninni, kırsal kesim insanı için iletişim, varoşlarda yaşayan insanlar için deşarj olma ve birbirlerini seven insanlar için aşk aracıdır.¹⁷ Müziğin, zaman zaman insanı köleleştirmesi, onun insan hayatındaki etkisini çok iyi bir şekilde göstermektedir.

I – Ayetler Işığında Estetik ve Müzik

Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde güzellik, ziynet, süs, sevmek ve benzeri kavramlar yer almaktadır. Bir ayette, İbrahim (a.s.)'in dilinden, “*Ben, sönüp gidenleri sevmem*”¹⁸ denmekte, başka bir ayette, “*Allah, size imanı sevdirir ve onu gönüllerinize güzel gösterdi*”¹⁹ diye buyrulmakta ve insan benliğinde var olan sevgi kavramından bahsedilmektedir. Allah, selamda bile güzelliğe dikkat çekmekte ve size selam verene, daha güzeliyle karşılık verin anlamında uyarıda bulunmaktadır.²⁰ İnsanların yaratılışlarının sırrı, kimin daha güzel iş işleyeceği hususundaki imtihandır.²¹ Kur'an'da anlatılan kıssaların, en güzel kıssalar olduğu, yine Kur'an'da haber verilmektedir.²² Ayrıca Allah, sosyal hayattaki tüm mücadeleleri, en güzel şekilde yapmayı emretmektedir.²³ Kur'an'da Allah, yaratılanların en güzeli olarak tanıtılmaktadır.²⁴ Güzellik ve estetik ile ilgili yorumlarda bulunan idealist felsefeciler de en yüce güzelliğin ve sanatın asli kökünün Allah olduğunu ile sürmektedirler.²⁵ Çünkü estetik duygusu, dini inançtan sosyal hayata doğru gelişir. Hz. Meryem ile ilgili bilgi veren bir ayette, güzellik kelimesini dile getiren şu ifadeler yer verilmektedir: “*Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir*

17 Özcan Yeniçeri, *Yozlaşma ve Yozlaşmaya Karşı İtirazlar*, Özlem Yayınları, Ankara 1999, s. 162;

Şükrü Ünalın, *Dil ve Kültür*, Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara 2002, s. 36.

18 el-En'am 6/76.

19 el-Hucurât 49/7.

20 en-Nisa 4/86.

21 Hûd 11/7; el-Mülk 67/2.

22 Yûnus 12/3.

23 en-Nahl 26/125.

24 el-Müminûn 23/14; es-Saffat 37/125.

25 Cemil Sena, *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s. 30.

şekilde kabul buyurdu ve onu güzel bir fidan gibi yetiştirdi.”²⁶ Bu ayette güzellik, Arapça “hasen” kelimesi ile anlatılmaktadır. Güzel ve yakışıklı olmak anlamındaki “hasen” kelimesi, “hasune” filinden türemiş bir isimdir.²⁷ “Hasune” fiili, “hasene” şeklinde de okunabilmektedir ve güzelliği ifade eden bu fiil, türevleriyle birlikte Kur’ân’da 194 yerde geçmektedir.²⁸ Kur’ân’ın pek çok yerinde, estetiği ilgilendiren bu ve benzeri kelimelere yer verilmektedir. Bu konu ile ilgili olan ayetlerden bazılarının mealleri şöyledir:

“(Allah,) Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve daha birçok faydalar vardır. Onların etlerini de yersiniz. Onları getirirken de, gönderirken de zevk alırsınız. Kendi kendinize zor varacağımız memleketlere, yüklerinizi taşırlar. Doğrusu Rabbiniz şefkatlidir, merhametlidir. Sizin için atları, katırları ve merkepleri binit ve süs hayvanı olarak yaratmıştır. Bilmediğiniz daha nice şeyleri de yaratır.”²⁹

Bu ayetlerde, Allah’ın yarattığı hayvanlardan, onların insanlara sağladığı çeşitli yararlarından ve bu konuda bilmediğimiz çeşitli şeylerin varlığından bahsedilmektedir. Bu arada insanların hayvanlardan aldığı zevk ve estetiğe dikkat çekilmektedir. Burada,³⁰ hayvanların sabahları otlaklara salı verildiği ve akşamları otlaklardan ağullarına getirildiği zamanlardaki manzaraları, sahipleri için bir güzellik ve bir zevk olarak tanıtılmaktadır. “Sizin için atları, katırları ve merkepleri binit ve süs hayvanı olarak yaratmıştır”³¹ mealindeki ayette de, söz konusu olan hayvanlardaki süs, “zinet” kelimesi ile anlatılmaktadır. Türkçede de süs ve zinet anlamında kullanılan “zinet” kelimesi, “zâne (zeyene)” fiilinden türemiş bir isimdir ve çoğulu, “ziyen” şeklinde kullanılmaktadır. “Zâne” fiili de, birini veya bir şeyi süslemek, güzelleştirmek ve benzeri anlamlar için kullanılmaktadır.³² “Zâne” fiili, Arap şiirinde de süslemek anlamında kullanılmıştır: “İnci, bazı yüzleri süslediği zaman, senin yüzünün güzelliği, inci için güzellik olur. (Ona güzellik katar)”.³³ “Zinet” kelimesi, türevleri ile birlikte Kur’ân’da kırk altı

26 Alu İmran 3/37.

27 el-Ferahidî, “hasune”, *Kitâbu'l-Ayn*, s. 190.

28 Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, “hasune”, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz. s. 202 vd.

29 en-Nahl 16/5-8.

30 en-Nahl 16/6'inci ayette.

31 en-Nahl 16/8.

32 İbn Manzûr, “zâne”, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 201.

33 el-Ferahidî, “zâne”, *Kitâbu'l-Ayn*, “zâne”, s. 402.

yerde³⁴ hep süs, güzellik ve albeni anlamında geçmektedir. Hayvanların insanlara sağladığı yararların ve insanların bu alanda elde ettiği zevk ve estetik hazzın sınırı çok geniştir. Çeşitli hayvanları seyredip onlardan zevk aldığımız gibi, kulaklarımızla da seslerinin yansıttığı çeşitli güzel sesleri dinleyerek harika bir estetiğe şahit olmaktadır. Bu ve benzeri ayetlerde, buna benzer çeşitli inceliklere işaret edilmektedir:

“Ey Âdemoğulları! Her secde edişinizde (Allah’a kulluk olsun diye yaptığımız ibadetlerde, mescitte) güzel elbiselerinizi giyin; yiyin, için, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah, israf edenleri sevmez. De ki: Allah’ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı? De ki: Onlar, dünya hayatında, özellikle kıyamet gününde müminlerindir. İşte bilen bir topluluk için ayetleri böyle açıklıyoruz.”³⁵

Bu ayetlerde geçen “ziynet” kelimesi, hem dünya hem de ahiret hayatını ilgilendirmektedir. Bu kelime, insanın itibar ve onuruna gölge düşürmeyen, ona yakışsız, pejmürde bir görünüm vermeyen, tam tersine onu güzelleştiren her şeyi ifade etmektedir. Bu şeyler, maddi olabileceği gibi, manevi de olabilirler.³⁶ Görüldüğü gibi, Kur'an'da dile getirilen estetik mefhumu, insanoğlunun hem dünya hem ahiret hayatını ilgilendirmektedir. Buna göre müzik, şiir, edebiyat, resim, mimari, sanat gösterileri ve benzeri şeyler, insanlarda yaratılıştan itibaren bulunan tabii duygulardır. Bu duygu, insan benliğindeki hassasiyetin dışarıya yansımasıdır. Resim, mimari ve benzeri manzaralar göze hitap eder. Onlardaki estetik unsur, kendini gözde göstermektedir. Yiyecek ve içeceklerdeki güzellik ya da zevk verici şey, dile, damağa yansımakta ve kendini onda hissettirmektedir. Esen hoş bir rüzgârın etkisi, insan cildinde kendini göstermektedir. Çevrede bulunan varlıkların hoş kokuları, burundaki algılama damarlarında ortaya çıkmaktadır. Tüm bu varlıkların çıkardığı değişik seslerde bulunan haz ve huşû verici unsur ise, kulağa hitap etmekte ve oradan insanın iç dünyasına intikal ederek yankı bulmaktadır. Bu ayetlerde olduğu gibi, başka ayetlerde de dünya hayatı ile beraber ahiret hayatında da estetik duygusunun olacağı haber verilmektedir:

34 Abdulkaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, “zâne”, s. 335

35 el-A'râf 7/31, 32.

36 el-Hüseyn b. Muhammed er-Rağıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Çaribi'l-Kur'ân*, Daru Kahraman, İstanbul 1986, s. 320; Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, İşaret Yayınları, İstanbul 1999, I, 275.

“Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey, oradadır.”³⁷

Başka bir ayette de süs, zevk ve lezzet duygular, dünya ve ahiret hayatlarını bir arada dile getirmekte ve onları birbirleri ile ilişkilendirmektedir: *“Ey Âdemoğulları! Size ayıp yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takvâ elbisesi... İşte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah’ın ayetlerindedir. Belki düşünüp öğüt alırlar (diye onları indirdi).”³⁸*

Buna göre, insanın dünya hayatında hissettiği çeşitli zevkler ve estetik tecrübe ve duygu, ahiret hayatında da olacak. Bu duygular, insanın çeşitli duyularına hitap ettiği gibi, kulağa hitap eden müzik türünden de olabilmektedir. Zevk ve güzellik türünden estetiği ilgilendiren kelimeler, anlamları üzerinde durduğumuz ayetlerde geçtiği gibi, başka ayetlerde de yer almaktadır:

“Biz, insanlardan kimlerin daha iyi iş yaptıklarını görmek için, yeryüzünde olan her şeyi, onu güzelleştirmek için bir süs olarak var ettik.”³⁹

Bu ayette insanların, güzeli yakalamaları için imtihana tabi tutuldukları ve bu nedenle dünyadaki varlıkların kendilerine bir ziyet olarak takdim edildiği haber verilmektedir. Bu bilgiler, müzik ve benzeri çeşitli sanatların ve bu sanatlardaki estetik unsurun Kur’ân’daki konumunu ortaya koymaktadır. *“Allah, yarattığı her şeyi güzel yaptı”⁴⁰* mealindeki ayette de, bu hususa daha iyi bir açıklık getirilmektedir. Ayrıca, bu ve benzeri ayetler, insanların dikkatini tabiattaki estetik güzelliğe çekmektedir. *“Biz, yakın göğü bir süsle, yıldızlarla süsledik”⁴¹* mealindeki ayette, bu konu daha iyi bir şekilde dile getirilmektedir.

Allah’ın yarattığı varlıklarda, insanın bütün duygularına hitap eden güzellikler bulunmaktadır. Çeşitli kuşların ötüşü, kuzuların melemesi, atların kişnemesi, esen rüzgârın uğultusu ve benzeri sesler, insanın kulağında yankı bularak güzel bir müzik sesini vermekte ve bu alandaki güzelliği ortaya koymaktadır. Her güzellikteki estetik unsurun, ahengi ile kendini göstermektedir. Evren de ahenk ile tasarlanmıştır. Bazı felsefeciler, evrendeki varlıkların ahengindeki güzelliği, varlıkları oluşturan atomlardaki

37 ez-Zuhruf 43/71.

38 el-A’râf 7/26.

39 el-Kehf 18/7.

40 es-Secde 32/7.

41 es-Saffat 37/6.

ahenk ile yorumlamaya çalışmışlardır.⁴² Güzel olan her şeyin karakteri, ahengindeki düzenliliğinden kaynaklanmaktadır.

Göz nuru, el emeği tablolar, insanın içini ferahlatmakta, onu, olduğu yerden çok farklı dünyalara, hayal âlemlerine taşımaktadır. Edebi değeri yüksek ve anlamlı bir şiir, insanın hem kulağına hem de ruh âlemine hitap etmektedir. Hz. Ali (ö. 40/661)'nin, "Yazının güzelliği, elin dili ve dilin zarafetidir"⁴³ anlamındaki sözü, güzel bir yazının hem yazılışı hem de söylenişindeki zarafet ve estetiği dile getirmektedir. Böyle bir yazının hat sanatı, kelime dizilişi ve okunuşundaki telaffuzu, insanın farklı duygularına hitap eder. Bu tür sanatlardaki estetik, akıl ile kalbi, bir yerde birleştirmektedir. Bu estetik, insan eli ile meydana getirilen sanat eserlerinde kendini göstermekle beraber, ayetlerde dile getirildiği gibi tabiattaki güzelliklerde de kendini göstermektedir. Karanlık gecelerde gökte parıldayan yıldızların zarafetindeki estetik ihtişamı, kelimelerle dile getirmek mümkün değildir. Bu manzara, ancak müşahede edilerek idrak edilebilir.

Kur'an ve estetikten bahsederken, Kur'an'ın bahsettiği söz çeşitleri de gündeme gelmektedir. İnsanın hoşuna giden, onun ruhuna bir müzik gibi etki yapan *kavlu'l-leyyin* (yumuşak söz), *kavlu'l-beliğ*, *kavlu's-sedîd* (doğru söz), *kavlu'l-kerim*, *kavlu'l-meysûr* (yumuşak söz), *kavlu'l-marûf* (güzel söz) ve *kavlu'l-hak* gibi söz türleri, Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde geçmektedir. Bu söz çeşitleri, insanların çeşitli duygularına hitap edip olumlu yönden etkili olmaktadır. Bunun yanında, *kavlu'l-azîm* (tehlikeli söz) ve *kavlu'z-zûr* (yalan söz) gibi sözler de, Kur'an'da kötü olarak haber verilmekte ve bu tür sözlerden uzak durma emredilmektedir. Çünkü bu tür sözler, insanın estetik duygularında olumsuz etki yapmaktadır.⁴⁴

Burada anlamları üzerinde durduğumuz ayetlerde dile getirilen güzellik, hakikat, bilgi, iyilik, yararlılık, yücelik, tecrübe, temaşa ve benzeri anlamlar için kullanılmaktadır.⁴⁵ Çeşitli sanat eserlerinde ve çeşitli varlıkların tabii yapılarında bulunan çekicilik, müzik, manzara ve benzeri güzellikleri hakkıyla anlamak ve en güzel bir şekilde anlatmak gerekmektedir. Çün-

42 John Bellamy Foster, *Maxim Ekolojisi*, Epos Yayınları, İstanbul 2000, s. 124 vd.

43 Turan Koç, *İslâm Estetiği*, İsam Yayınları, İstanbul 2009, s. 139.

44 Söz çeşitlerinin Kur'an'daki yeri hakkında geniş bilgi için bkz. Nurettin Turgay, "Kur'an'da Söz", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2005, cilt: VII, sayı: 1, s. 115 vd.

45 Koç, *İslâm Estetiği*, s. 76.

kü Kur'ân'da, şöyle buyrulmaktadır: “*Rabbinin nimetine gelince, onu anlat.*”⁴⁶ Hz. Muhammed (s.a.v.), bu ayetin tefsiri mahiyetinde şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Allah, nimetlerinin eserini kulunun üzerinde görmeyi sever.”⁴⁷ Buna göre her konuda olduğu gibi sanat, estetik ve müzik alanında bilgi sahibi olanların, bilgilerini halka anlatmaları, başkaları ile paylaşmaları icap eder.

Kur'ân'da, “(Allah,) *Yaratılıştta dilediğini artırır*”⁴⁸ mealindeki ifadeye yer verilmektedir. Bazı âlimler, Allah'ın yaratılıştta artırdığı şeyin güzel ses olduğunu söylemişlerdir. Diğer bazı âlimler de bunu, akıl ve muhakeme anlamında yorumlamışlardır.⁴⁹ Gazzali (ö. 505/1111), bunu yorumlarken, her bir duyunun algıladığı şeylerden zevk almasının söz konusu olduğunu, dolayısı ile kulağın da bu zevkten mahrum bırakılmasının düşünülemediğini dile getirmiştir. Ayrıca, ona göre müzik, Allah dostlarının şevkini artırmakta, onların aşk ve muhabbetlerini pekiştirmekte ve kalbin ateşini alevlendiren bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Gazzali, müziğin insanda bir mükâşefe meydana getirdiğini, bunun tarif edilemeyeceğini, onu ancak tadanların bilebileceğini ve bu hale, tasavvuf dilinde “vecd” dendiğini kaydetmiştir.⁵⁰

Kur'ân'ın okunuşu, bir müzik olarak değerlendirilemez. Ancak Kur'ân'ın güzel bir ses ile okunmasının insanın ruhuna derin ve etkileyici bir müzik gıdası verdiği inkâr edilemez. Kur'ân'ın güzel bir hat sanatı ile yazılmasının ve güzel bir ses ile okunmasının estetiği, birbirinden ayrılmayacak kadar etkileyicidir. Hatta onun okunmasında estetik boyut, daha öne çıkmaktadır. Çünkü Kur'ân indirildiği günlerde, önce okunarak ve ondan sonra yazılarak muhafaza edilmiştir. O günden bu yana da okunması hep ön planda bulunmaktadır. Kur'ân'ın icâzı üzerinde durulduğu zaman, onun okunuşundaki estetik, ön sıralarda yer almaktadır. İslâm kültüründe Kur'ân'ın okunması, ezan, çeşitli ilahiler, müzik açısından önemli bir estetik boyuta sahip bulunmaktadır. Tasavvuf müziğinin, İslâm sanat kültüründe çok önemli bir yere sahip olduğu herkes tarafından bilinmektedir.

46 ed-Duha 93/11.

47 İbn Hanbel, II, 182, 311.

48 Fatır 35/1.

49 el-Maverdî, *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, IV, 462; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, Muessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2004, IV, 441.

50 Ebû hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, nşr. A. Ali Süleyman, Mısır 2005, II, 321 vd.

II – Sünnet Açısından Estetik ve Müzik

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hayatındaki çeşitli davranışları, onun güzellik ve estetiğe olan bakışını ortaya koymaktadır. Bir seferinde o, bir cenaze definde hazır bulunmuş. Mezarın içi düzeltilirken, görüntüsü hafif bir şekilde çirkin olan bir manzara göze çarpmış. Hz. Muhammed (s.a.v.), bunun hemen düzeltilmesini emretmiş. Orada hazır bulunan cemaatten bir kişi, “Mezardaki bu durumun ölüye herhangi bir zararı olur mu?” diye Hz. Muhammed (s.a.v.)'e bir soru yöneltmiş. Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle bir cevap vermiştir: “Aslında bu gibi şeylerin ölüye zararı da faydası da dokunmaz. Fakat bu görüntüyü düzeltmemiz, yaşayanların (burada hazır olup manzarayı görenlerin) gözlerini rahatsız etmemek içindir.”⁵¹ Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bu tavrı, insanların gözle gördüğü şeylerdeki güzelliğe, bundaki estetik unsura ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir. Görme duyu organı olan gözün gördüğü şeyler konusunda bu derece hassas olmamız gerektiği gibi, diğer duyu organları ve özellikle kulağın durumunu da aynı şekilde değerlendirmemiz icap eder. Tüm insanların kulağına hoş gelmeyecek, onları rahatsız edecek her türlü gürültü ve çirkin sestene kaçınmamız gerekir. İnsanlık olarak bu tür şeylerin önünü almak için önlemler alınmalıdır. İnsanın kulağına hoş gelecek seslerin tümü, kendisi için faydalı, yararlı ve hoş bir müzik sayılır. Bu tür sesler, insanı her türlü stres, psikolojik bozukluklar, gerginlik ve benzeri ruhi olumsuzluklardan koruduğu gibi, aynı zamanda bu alanda rahatsızlıkları olan kişileri tedavi bile eder. Bu nedenle diyebiliriz ki, Kur'ân ve sünnet, her konuda olduğu gibi ses konusunda da insanı rahatsız eden, ona şu veya bu şekilde zarar getiren veya zarar getirme ihtimali bulunan hiçbir şeyi tasvip etmez, uygun görmez ve reddeder. Bunun yanında, bu konuda insana fayda sağlayan her şeyi tasvip eder ve olumlu görür. Her türlü müziği de bu şekilde değerlendirmemiz mümkündür. Olumlu müzik, kişiye bu şekilde fayda sağladığı gibi, aile bireylerini ve toplumu oluşturan insanları birbirleri ile kaynaştırmada da etkili olmaktadır. Müzik ve kültür medeniyetlerin iç mi-marisidir.

Hz. Aişe'nin haber verdiğine göre, bir Ramazan Bayramıydı ve iki kız çocuğu onun yanında şarkı söylüyorlardı. O sırada babası Hz. Ebubekir (ö. 13/634) içeri girince, “Peygamberin evinde şeytan çalgısı ha!” gibi söz-

51 Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut 1957, I, 142.

ler söyleyerek öfkesini dile getirmiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v.), “Yâ Ebâbekir! Şüphesiz, her milletin bir bayramı vardır. Bu da bizim bayramımızdır” diyerek cevap vermiş ve onu susturmuştur.⁵²

Enes b. Malik (ö. 179/795)’ten rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.v.) bir gün Medine’de dolaşırken, tef çalıp şarkı söyleyen kızlarla karşılaşmış. Şarkılarında, “Biz, Neccar Oğullarının kızlarıyız. Muhammed, ne güzel, ne iyi komşudur” gibi ifadeleri kullanıyorlardı. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v.) onlara, “Allah, benim sizi sevdiğimi çok iyi bilir” diyerek onlara olan sevgisini ve yakınlığını dile getirmiştir.⁵³

Hz. Muhammed (s.a.v.), bir hadiste şöyle buyurmuştur: “Nikâhu tef çalmak ve benzer seslerle duyurmak, helal ile haramı birbirinden ayırmaktır.”⁵⁴ Hz. Muhammed (s.a.v.), diğer bazı hadislerde şöyle buyurmuştur: “Mümin, kılıcı ile olduğu gibi, dili ile de mücadele eder.”⁵⁵ “Muhakkak ki sözde sihir (etkileyici manevi güç) vardır.”⁵⁶ Bu ve benzeri hadislerden, genel olarak söz çeşitlerinin, iyisinin iyi ve kötüsünün de kötü olduğu anlaşılmaktadır. İyi söz, iyi davranış gibi insana fayda ve sevap kazandırır. Kötü söz ise, kötü davranış gibi, sahibinin zara görmesine ve günah kazanmasına sebep olmaktadır. İnsan ağızından çıkan her türlü sözün yanında, şiir ve müziği de bu ölçüler dâhilinde değerlendirmek gerekir.

Bir gün, saç sakalı karışık, üstü başı pejmürde olan bir kişi, Hz. Muhammed (s.a.v.)’i mescitte ziyaret etmeye gelmiş. Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisine dışarı çıkmasını, üstünü başını düzeltmesini ve ondan sonra içeri gelmesini söylemiştir. Adam, derhal dışarı çıkmış, üstünü başını düzelterek huzura gelmiş. Hz. Muhammed (s.a.v.), bunun üzerine şöyle söylemiş: “Sizce bu hal, saç baş perişan bir halde gelmekten daha iyi değil midir?”⁵⁷ Hz. Muhammed (s.a.v.)’in bu açıklaması, görüntü estetiğinin önemini ifade etmektedir. Ayrıca, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in çeşitli hadisleri, onun genel olarak her konudaki güzellik ve estetik hakkındaki görüşünü ortaya koymaktadır. Bu hadislerden bazılarının manası şöyledir.

52 İbn Mâce, Nikâh, 21.

53 İbn Mâce, Nikâh, 21.

54 Nesâî, Nikâh, 30.

55 Buhârî, Edeb, 90; İbn Mâce, Edeb, 42; el-Menâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, IV, 175, hadis no: 4939.

56 Ebû Dâvûd, Edeb, 87; İbn Hanbel, III, 456, V, 125.

57 Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Kitabu’ş-Şaar, 2.

“Şunu kesin olarak bilin ki, Allah güzeldir ve güzelliği sever.”⁵⁸ “Allah, her şeyde zarafeti emreder. (Düşmanı) öldürseniz bile, bunu asil bir şekilde yapınız.”⁵⁹ Hz. Muhammed (s.a.v.)’in bu gibi açıklamaları, güzelliğin, zarafetin ve estetiğin İslâm dinindeki önemini ortaya koymaktadır.

İnsan, sadece inanan, düşünen, üreten ve tüketen bir varlık değildir. O, bu özelliklerinin yanında aynı zamanda düzenleyen, çeşitli sanat eserlerini meydana getiren ve estetik duyguya sahip olan bir varlıktır. Eğer insanı, yaratanına kavuşmaya çalışan bir kuşa benzetecek olursak, kanadının mutlaka çeşitli sanatlar ve bu sanatlardaki estetik olduğunu görürüz.⁶⁰ Halile insan hayatının ayrılmaz bir parçası olan müziğin, bu alanda önemli bir yeri vardır.

Kur'ân ve sünnet, nefis ve shevi duygulara hitap eden müzik ve benzeri zararlı şeylerin dışında kalan her türlü güzel sanatları normal görüp tasvip etmektedir. Başta müzik olmak üzere, bu tür güzellik sahibi sanatlar, insanları huzura, saadete, mutluluğa, birliğe, beraberliğe götürmekte ve ruhen Allah'a yaklaştırmaktadır. Bu sanatlardaki bedîi unsur fayda ve önemini matematiksel rakam ve kurullarla belirlemek mümkün değildir. Bunlar, ancak insanın manevi yönden almış olduğu zevk ile belirlenebilir.

Cemil Meriç’in, şiir ve müzik hakkında yapmış olduğu bir açıklamasını, burada özet halinde vermek istiyoruz: “Şiir ve müzik, bir elmanın iki yarısı durumundadır. Birbirlerini tamamlayıp güzel bir bütünlüğü oluşturmaktadırlar. Müzik, daha müphem, daha dalgalıdır. Şiir ise, daha aydınlık ve daha düşündürücüdür. Müzik daha saf, şiir daha karışıktır. İkisi de mukaddes duyguların emrindedir. Onlar, mukaddes duygulardan uzaklaştıkça, ciddiyetlerini kaybeder ve birer oyun haline dönerler.”⁶¹ Bu iki edebi sanat, mukaddes duyguların emrinde olduğu sürece, estetik değerleri artmaktadır.

İslâm kültür tarihinde, müziğe ses mühendisliği anlamında “Hendese-i Savt” adı verilmiş ve bu sanatta kullanılmak üzere çeşitli aletler yapılmıştır. Ayrıca bu konuda çok sayıda eserler yazılmıştır. İhvân-ı Safa, Farâbî

58 Müslim, İman, 147; İbn Hanbel, IV, 133, 134, 151.

59 Ebû Dâvûd, Edâhî, 11.

60 Nusret Çam, *İslâm'da Sanat, Resim ve Mimari*, Ankara 1994, s. 9; Mehmet Aydın, *İslâm'ın Estetik Görüşü*, Kubbe Altı Akademi Mecmuası, Ekim 1986, yıl: 15, sayı: 14, s. 9.

61 Cemil, Meriç, *Mağaradakiler*, İstanbul 1978, s. 64; Koç, *İslâm Estetiği*, s. 179.

(ö. 339/950), Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazali (ö. 55/1111), Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiye (ö. 728/1327), Abdurrahman Celaluddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) ve daha pek çok âlim, "Hendese-i Savt" ile ilgili eser yazmışlardır.⁶² İslâm dini, tüm insanlığa hitap ettiği için farklı etnik ve kültürlerin tümünü, İslâm dininin iki ana kaynağı olan Kur'ân ve sünnet çerçevesi dâhilinde olan bir anlayışta birleştirmiştir. Dolayısıyla İslâm kültürü ve özellikle ses ve sema kültürü diyebileceğimiz müzik, geniş bir zenginlik kazanmıştır. İslâm dininin, kısa bir zaman içerisinde geniş kıtalara yayılması neticesinde Mısır, Mezopotamya, İran ve benzeri eski dünya kültürleri ile tanışmış; bu toplumların kültüründen de yararlanması sonucu kaynaşması neticesinde, yeni bir kültür ve müzik anlayışı gelişmiştir.⁶³

Sonuç

Estetik zevk, insanın doğasında var olan ve dolayısıyla insanlıkla beraber başlamış olan bir duygudur. Duyusal bir bilgi olan estetiğin konusu da duyusal yetkinliklerdir. Müzik, şiir, roman, öykü, tiyatro, resim, heykel, mimari ve benzeri tüm sanatlarda, estetik zevk bulunmaktadır. Bütün bunların yanında, kâinatta var olan her şeyde estetik unsuru arayıp bulmak mümkündür. Müzik ve diğer sanatlardaki estetik, insanın ruh yapısında olduğu gibi, diğer canlıların ruh âleminde de bulunmaktadır. Bir sofrayı kurarken bile, onda bir estetik bulunmalıdır. Bir sofraya konan çorba, pilav, salata, sulu yemek, tatlı, meyve, meşrubat ve benzeri malzemeler, estetik bir manzarayı oluşturmakta ve insanın iştahla yemek yemesini sağlamaktadır. Fakat bu yiyecekler karıştırılıp sofraya konacak olursa, insanın midasını bulandırır. Aslında bunlar, midede bir araya gelmektedir. Fakat insanın iştahını açan şey, sofrada kurulan o güzel görüntüdür. Müzik de böyledir. Anlamsız kalabalıklar, ses kirliliği, uçakların kalkış yaptıkları sırada çıkardıkları cırtlak sesleri ve benzeri her türlü gürültü, insanı rahatsız etmekte, başını ağrıtmakta ve sinir sistemini bozmaktadır. Fakat ahenkli bir müziğin nağmeleri, insandaki tüm yorgunlukları gidermektedir. Kâinattaki bazı tabii sesler, rüzgârın eserken çıkardığı sesi, özellikle

62 İsmâil Râci el-Fârûkî ve Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, trc. Mustafa Okan Kibaroğlu ve Zerrin Kibaroğlu, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1986, s. 467 vd.

63 Metin And, "Musiki, Şarkı ve Sahne Sanatları Geleneği: Dünü ve Bugünü", trc. Mehmet Toprak, *İslâm Kültürü*, editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 791 vd.

keklik, bülbül ve kanarya türü kuşların ötüşü, kuzuların melemesi, ahenk-
li bir müzik sesi gibi insan ruhu için ilaç gibi gelmektedir. Tarihin eski
dönemlerinden beri, bazı hastalıklar müzik ile tedavi edilmektedir. Akan
suyun şarlıtısının yanında yatan bir sinir hastasının, bir süre sonra zinde
bir şekilde ayağa kalkması mümkündür. Onun için, insanların dünya ve
ahirette huzur ve saadete kavuşmasını hedefleyen Kur'an'da ve onun açık-
laması durumunda olan sünnette, çeşitli varlıklardaki estetik boyuta ve
özellikle insan için yararlı olan müzik türlerine işaret edildiği görülmekte-
dir. İslâm dininde, insana bu şekilde faydalı olan müzik yasaklanmamak-
ta, aksine tasvip edilmektedir. Müzik, İslâm âleminde başlangıcından bu
yana şiirle beraber, meşru ölçüler dâhilinde gözde sanatlar olarak kabul
edilmektedir.

Kaynakça

- Abdülbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*,
Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Afşâr, Çelâ Muhsin Sadri ve diğerleri, *Ferhengi Zebâni Fârisî İmroz*, Muessesetu
Neşr, Tahran 1369.
- And, Metin, "Musiki, Şarkı ve Sahne Sanatları Geleneği: Dünü ve Bugünü", trc.
Mehmet Toprak, *İslâm Kültürü*, editör: Ekmelüddin İhsanoğlu, T.C. Kültür ve
Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- Aydın, Mehmet, *İslâm'ın Estetik Görüşü*, Kubbe Altı Akademi Mecmuası, Ekim
1986.
- Âyid, Ahmed ve diğerleri, *el-Mu'cemu'l-Arabî el-Esâsî-Lârûs*, el-Munezzemetu'l-
Arabîyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, Tunus 1988.
- Bahnassi, Afif, "Sanat ve Estetik Yaratıcılık", trc. Zeynep Durukal, *İslâm Kültürü*,
editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, An-
kara 2008.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut 1990.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif, *et-Ta'rifât*, Beyrut 1990.
- Çam, Nusret, *İslâm'da Sanat, Resim ve Mimari*, Ankara 1994.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara
2007.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as (ö. 275/888), *Sünen*, İstanbul 1981.
- Esed, Muhammed, *Kur'an mesajı*, İşaret Yayınları, İstanbul 1999.
- Farukî, Lois İbsen, "Mûsîqâ or Mûsîqî", *An Annotated Glossary of Arabic Musical
Terms*, Greenwood Press, Westport 1981.

- Fârûkî, İsmâil Râci ve Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, trc. Mustafa Okan Kibaroğlu ve Zerrin Kibaroğlu, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1986.
- Ferahîdî, el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn*, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Feynman, Richard, *Fizik Yasaları Üzerine*, trc. Nermin Arık, TÜBİTAK, Ankara 1995.
- Foster, John Bellamy, *Maxım Ekolojisi*, Epos Yayınları, İstanbul 2000.
- Gazâlî, Muhammed b. Muhammed Ebû hamid (ö. 505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Din*, nşr. A. Ali Süleyman, Mısır 2005.
- İbn Manzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *Müsned*, Beyrut tsz.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid (ö. 273/886), *Sünen*, kahire tsz.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut 1957.
- İsfahânî, el-Hüseyn b. Muhammed er-Rağıb, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Daru Kahraman, İstanbul 1986.
- Koç, Turan, *İslâm Estetiği*, İsam Yayınları, İstanbul 2009.
- Malik b. Enes, Ebû Abdillah (ö. 179/795), *el-Muvatta*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, Muessesetu'l-Kutubi's-Safiyye, Beyrut 1992.
- Menâvî, Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, Mısır 1938.
- Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/874), *Sahih-u Müslim*, Kahire tsz.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb (ö. 303/925), *Sünen*, Halep 1986.
- Sena, Cemil, *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1255/1839), *Fethu'l-Kadîr*, Muessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2004.
- Şükûn, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat*, MEB Yayınları, İstanbul 1996.
- Tabbare, Afif Abdulfettah, *Rûhu'd-Dîni'l-İslâmî*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1973.
- Turgay, Nurettin, "Kur'ân'da Söz", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2005.
- Ünalın, Şükrü, *Dil ve Kültür*, Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara 2002.
- Yazır, Mahmud Bedreddin, *Kalem Güzeli*, DİB Yayınları, Ankara 1981.
- Yeniçeri, Özcan, *Yozlaşma ve Yozlaşmaya Karşı İtirazlar*, Özlem Yayınları, Ankara 1999.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut tsz.